

Kovács Kálmán Árpád

A kisebbségi jogok problémaköre a tereziánus korszakban az erdélyi románok példáján¹

I. rész

Problems of minority rights during the rule of Maria Theresia as represented by the example of the Romanians in Transylvania.

Part 1.

This study is about the minority politics of Maria Theresia (1740-1780) in the case of the Rumanians in Transylvania. The Habsburg politics wanted to form a(n) (in the premodern meaning) national and religious counterweight of the traditional participant of protestant dominance, in order to strengthen central state in the spirit of state Catholicism. The fulfilling of these aims went on after the collapse of the „nominal (religious) union” on a different way. So the unious policy had also characteristics of religious motives and motives of reason of the state. The concrete steps were coordinated by the Roman Catholics of the government in the land, who also had to counteract the suspiciousness of clerical leadership of the Greek Catholics. The peace and stability of the province forced the central state toward tolerance against Greek Orthodox's. The tolerated status and the declining of Russian and Serbian influence on the Rumanian population of Transylvania had also the consequences of the slow rise of self-confidence of the Greek Orthodox'. Eventually the Habsburgian State could not achieve to unify his Transylvanian underlings with this religious policy.

A 18. századi állami politika élet számára ismeretlen volt a nemzeti, etnikai és vallási kisebbségek és jogaik mai értelemben vett fogalma. Sőt éppen ellenkezőleg, a klasszikus és a felvilágosult abszolútizmus etatista politikája az állami hatalomkoncentráció jegyében megkezdte a feudális jogok, szabadságok és kiváltságok lebontását. A Habsburg-államhatalom azonban a magyar korona országaiban és a külön kormányzott, nyelvileg, nemzetiségileg és vallásilag széttagolt Erdélyben olyan helyzettel találkozott, amely szükségessé tette egyfajta kisebbségpolitika megfogalmazását.

¹ Jelen tanulmány része egy nagy összefoglaló műnek, amely „Erdély valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években” címen a közeljövőben fog megjelenni.

Erdély közigazgatása és politikai élete ugyanis javarészt az erdélyi nemzetek és bevett vallások rendszerén nyugodott, de mellettük jelen volt, sőt számában, arányában, műveltségében és öntudatában jelentősen erősödött a rendi nemzetek által legfeljebb nemzetiségnek (gensnek) tekintett erdélyi románság. Kutatásaim során feltűnt, hogy a jelen tanulmány gerincét is alkotó Államtanács-jegyzőkönyvekben és kabineti anyagokban milyen kevésszer fordulnak elő a „nemzet” fogalmának német és latin megfelelői. Annál többet az erdélyi románság jellemző vallásai, az unitus (görög katolikus) és a görögkeleti (nem unitus, skizmatikus). Jelen tanulmány kísérletet tesz arra, hogy értelmezze, mit értettek a központi államigazgatási forrásokban az „uniós politika” és „a görög szertartású erdélyi vallások alkotmányá”-nak fogalma alatt, és így fontos adalékokkal szolgáljon egy a tereziánus korra jellemző kisebbségpolitikai rendszer felvázolásához.

Mit is kell azon a fogalmon értenünk, hogy uniós politika? Legelőször is az unió kifejezést kell tisztáznunk. Unió, vagyis egyesülés azt az eseményt jelenti, amikor a római katolikus egyház által elszakadtaknak (skizmatikusoknak) tekintett görögkeleti vallásúak (1054-es nagy, vagy kelet–nyugati skizma, vagy egyházszakadás) az 1439-es firenzei zsinat uniós pontjainak (filioque, pápai szupremácia, purgatórium és kovásztalan kenyér) elfogadásával ismételen egyesülnek a magát egyedül egyetemesnek (katolikusnak) tekintő Rómával. Az uniáltak amellet, hogy elismerik a fontos vitapontokban a római katolikus igazságot, megtarthatták görög típusú liturgiájukat, sajátos egyházszervezetüket és a julián naptárat. Innen ered sokáig általánosan használt megnevezésük: görög szertartású uniáltak, latinul graeci ritus uniti (gr. r. u.). A görög katolikus elnevezés elfogadása a Habsburg Birodalomban egyébként éppen az 1773-as esztendőhöz köthető.²

Általánosan ismert dolog, hogy a vallásügy az Erdélyi Fejedelemség kialakulása óta a terület egyik legfontosabb jellegzetessége, és kiemelkedő fontossággal bírt a Habsburgok Erdély-politikájában is. Már az 1697–1701-es erdélyi vallási unióban benne volt a gondolat, hogy a láthatóan nagy tömegű erdélyi románság társadalmi felemelésével a rendi nemzetek jövőendő ellensúlyát igyekeznek a bécsi udvar magának kinevelni. A Habsburg-államhatalom az erdélyi románság vallási uniójával a politikailag lojálisnak ítélt katolikus rendek súlyát kívánta erősíteni az Erdélyben mindvégig erősen protestáns többségű rendi nemzetekkel szemben.³ A Habsburg-uralom 1711-es megszilárdulása után is a bécsi udvar erdélyi

² I. Tóth 1946. 231-232. old.

³ Uo., illetve Harald Roth: Kleine Geschichte Siebenbürgens, Böhlau Verlag. Köln–Weimar–Wien 1996. 79–80. old.

valláspolitikájának alapvető fontosságú célkitűzése volt az uniált (későbbi kifejezéssel görög katolikus) vallás megőrzése, megerősítése, az úgynevezett „fiktív unió” összeomlása után terjesztésének, terjedésének elősegítése.⁴ Hangsúlyozni szeretném, hogy az „uniós politika” kifejezés a korabeli hivatali gyakorlat megjelölésére szolgál. Az uniós politika az 1760–70-es években részben egy régi és megfelelően leszályozott dolognak számított, hiszen az erdélyi unitusok ekkor már számos év(tized) óta léteztek, és azok a szervek és miniszterek is, akik az erdélyi ügyeket ez időszak előtt intézték, a többihez hasonlóan ebben az ügyben is a legnagyobb előrelátással és érett megfontolással, minden előforduló („beykommende”) körülményre és tárgyra tekintettel jártak el.⁵ Bár maguk az erdélyi rendi nemzetek a 18. század végéig megtagadták a románságtól mindenféle nemzeti (nationalis) jelleget, sőt még nemzetiségnek (gens-nek) is alig tekintették, a román nemzeteszmé már a tárgyalt időszakra komoly fejlődésen ment át. A modern értelemben vett román nemzetté válás fontos lépése a fent említett Micu-Klein püspök tevékenysége, aki az egyesülés óta az erdélyi görög katolikus egyház harmadik püspöke volt. A nagyszombati jezsuita iskolában tanult, ahol humanista műveltséget szerzett. 1730 és 1744 között 22-szer nyújtott be sikertelenül petíciót I. Lipót diplomáinak gyakorlati érvényesítése mellett. Fő törekvése a fiktív vallási unióban egységes románság negyedik rendi nemzetként való elismertetése, melynek jogai leginkább a képviselőtételre hivatott unitus papságot illetnék meg. Egy 1735-ben az Erdélyi Kancellárián benyújtott kérvényében jelent meg először a dákoromán elmélet, mint érv a románság történeti jogai mellett. Bukását két dolog okozta. 1) A birodalmi vezető elit Trócsányi Zsolt szavaival élve „katonai” és „civil” vagy „katolikus” pártjai csak manipuláltak vele. Először az előbbiek, majd az 1744-es országgyűlés novelláris törvényeinek eredményei után ez utóbbiak is ejtették őt, és inkább a nemzeti szempontból minden további engedményt ellenző római katolikus erdélyi nemességgel kötöttek kompromisszumot. 2) Gyanúba került az 1743-44-es Vissarion-féle mozgalom titkos támogatásában. Hatása azonban óriási a román nemzeteszmé megalapozásában.⁶ A menekülése után összehívott szebeni zsinat hitet tett a modern román nemzeteszmé három pillére mellett. 1) a románság szám-

⁴ „Verbreitung”: EUK AG 1773:1591 d., N° 3. a római katolikus vallásra vonatkoztatva, a görög szertartású egyesült vallásra lásd alább

⁵ MOL A108 2. csomó Bárány Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról 385 r-v

⁶ Talán legfrappánsabb összefoglalása ennek a több helyen leírt gondolatmenetnek. Trócsányi Zsolt: Erdély a Habsburg birodalomban. In: História 1986. 2. szám 10-12. old. 11. old. Kifejtve megtalálható Trócsányi 1988. 426-430. old. Erdély története három kötetben 1016-1018. old.

beli fölénye, 2) a dákoromán kontinuitás mint történeti érv, 3) a közteherviselés aránytalanságai (a román népesség elnyomott helyzete).

A kialakuló modern román nemzeteszmé az 1750–80-as évek politikailag látszólag inaktív volt, valójában aktivitása elsősorban egyházi, kulturális és művelődési vonalra helyeződött át, és mindhárom pillérének gondolatai búvópatakként kimutathatók az időszak államigazgatási irataiból. Grigorie Maer (latinosan Gregorius Major, magyarosan Major Gergely; 1772–1782 között fogaras-balázsfalvi püspök) 1770–72-ben a bécsi Illír és Keleti Nyelvek Nyomdájának revizoraként jó viszonyt épített ki báró (1773-tól gróf) Kollerrel. Levelezésük eredményeképpen egy 1774-es előterjesztésében maga az illír deputációs elnök képviselte a többségi elvet vallási köntösbe öltöztetve mint Erdély katolizálásának egyik legfontosabb eszközét.⁷ A történeti érv legfontosabb forrása Dimitrie Canteмир (élt 1673–1723) *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor* volt. E mű forrásainak elemzése nem tartozik a témához, csak annyit szeretnék megemlíteni, hogy felhasználta a magyarországi latin nyelvű humanista tudományosság eredményeit. Kéziratának egyik példányát éppen Inochentie Micu-Klein erdélyi unitus püspök vette meg 1730 körül egy Péterváron járt bécsi kereskedőtől. A balázsfalvi oktatásban a 18. században és a 19. század elején folyamatosan kimutatható ennek a kéziratnak a jelenléte.⁸ Az iskolák létesítését Aron unitus püspök oly sürgős feladatnak tartotta, hogy Bécsből Balázsfalvára érkezése után az első hetekben, még beiktatása (1754. november 12.) előtt egy hónappal, körlevélben adta tudtára a klérusnak és a világi hívőknek az iskolák kapuinak megnyitását. Meleg vallásos érzés buzog elő soraiból, és a császárnő kegye iránti hálaadás kifejezése sem marad el. A tanári szolgálatot végző szerzetesek számára írt utasítása szerint a császári alapítók kívánságának és parancsának, valamint a „nemzet várakozásának és az egyház szükségének” óhajtott eleget tenni a megnyitás tényével. A tanulmányok célját az 1760. november 28-i Regula generalis a lelki üdvösség szolgálatában állónak tüntette fel.⁹ Az államhatalom célja ebben az időszakban már egyértelműen a szerzetesek számának korlátozása volt. A szerzetesi fogadalom letételének betöltött 24. életévhez kötése mellett a német nyelvtudás olyan újabb akadályt jelenthetett, ami az unitusok között is csökkenthette a szerzetbe lépők számát. 1767 decemberében lezárultak az ezzel kapcsolatos guberniumi munkálatok, és 1768. ja-

⁷ A kérdésre lásd: Kovács Kálmán Árpád: Az erdélyi valláspolitikai rendszere. Doktori disszertáció (kézirat). Szeged 2008. 137.; 252-255. old.

⁸ Gáldi László: Az erdélyi román tudományos élet magyar forrásai. In: Magyarok és románok (szerk. Deér József és Gáldi László). Atheneum, Budapest 1943. 389-391. old.

⁹ I. Tóth 213-214. old.

nuár 13-án megismételtetett a német nyelv tanítására vonatkozó parancs.¹⁰ A bécsi törekvések nyomán az erdélyi románok is kénytelenek voltak állást foglalni iskolai tanításával kapcsolatban. Rednik többször említette Dissertációjában, hogy a román ifjúság német nyelvre való tanítását egyházi és világi szempontból egyaránt üdvösnek és szükségesnek találja, de azt kívánja, „*Öfelsége jelentse ki, hogy ennek a tanulmányoknak nincs más célja, mint hogy a román (sic! – I. Tóth Zoltán idézetében) ifjúság megtanulva a német nyelvet, valóban jobban tudja érvényre juttatni privilégiumait, ami az előnyöket és a hivatalokat illeti.*” Kívánja azt is, hogy a német nyelv tanítása ne váljék a görög rítus rovására, vagyis ne váljék a latinizálás eszközévé.¹¹ Az unitusok hivatalviselését az 1760-as évek végére már a bécsi udvar is a vallási unió egyik legfontosabb kérdésének tartotta. 1770-ben gróf Clary kincstartó instrukciójába az Államtanács külön bevetette, hogy ha megvannak a szükséges képességeik, az unitusok kamarai alkalmazására különös gond fordítandó, mivel ez az unió támogatásának és tartós megalapozásának legelőrevivőbb („*vortrüglichste*”) eszköze. Az Államtanácsnak külön nyomatékosíthatnia kell, hogy az unitusok a latin rítusú katolikusokkal mindenben egyenlőnek tartandóak, ezen belül a kamarai szolgálatok betöltésénél is.¹² A közteljesítés aránytalanságainak kérdését az unitus klérus az 1760–70-es években megfordította, és missziós érdekből elsősorban a görögkeletiekkel szemben képviselte.¹³ Gyakoriak voltak az egyesült felső papság panaszai a görögkeletiek vezetőire. Főleg azokat támadták, akiket az unió számára veszélyesnek tartottak. 1774 elején gróf Blümegen foglalkozott gróf Kollernek a javaslatával, hogy Cyrillovich erdélyi nem unitus püspök titkárát, Demetrius Statiovichot (Dimitrie Eustatievici)¹⁴ vissza kellene hívni, istállóját és méhészetét pedig, amelyeket legnagyobb részben adófizetők kizsárolásával alapított, a fiskális direktor által be kellene vonatni. Gróf Blümegen politikai javaslata abban állt, hogy a dolog elhúzódása és a felháborodás miatt le kell a vizsgálatról mondani. A legtanácsosabb ebben a helyzetben az lenne, ha a püspököt az Illír Udvari Deputáció elnöke (gróf Koller) bízna meg, hogy ő mondassa le titkárát

azzal az ürüggyel, hogy máshol van rá szükség. De az ő javait közelebbi bizonyíték és vizsgálat nélkül nem lehet elvenni.¹⁵

A szegény oláh adófizetők saját elnyomó görögkeleti papságától való védelme Erdély rendi nemzetei helyett olyan alapvetően megváltozott körülményeket tükröz, ami miatt az uniós politika 1759-60. után valami egészen új dolognak is számított. Ezek a körülmények az alábbiak voltak: 1. az Erdélyben található nem unitusok sokkal inkább megsokasodni mutatózó száma, 2. ott egy saját nem unitus püspök kinevezése, 3. a skizma terjedése érdekében keltett visszaszámítások és 4. az erdélyi hatáskörök kezelésének és tárgyalásának akkori aktuális körülményei voltak. Ezt az újdonságot fejezi ki, hogy az „*uniós (hivatali) ügy*”-ek bizonyos csoportjai a Currentia ügycsoporton belül¹⁶ kerültek elő.¹⁷ A tárgykör jelölésére előfordul még a „*szent unió terjesztése*”¹⁸ kifejezés is. A kifejezések elárulják, hogy uniós politika alatt az államhatalmi szerveknek azon tevékenységét kell értenünk, amely közvetve vagy közvetlenül az unió terjedését és felvételét segíti elő a görögkeleti egyháziak és laikusok között. Ez a szemléletmód tükröződik Mária Terézia 1775. október 7-i gróf Kornis erdélyi kancellárhoz írt levelében, melyben az uralkodónő „... *a görög unitus és nem unitus vallás rendkívül fontos uniós ügy*”-ről írt.¹⁹

Ez alapján egyértelmű, hogy a központi államhatalom a görög szerzetésükkel kapcsolatban csak és kizárólag az uniálásban tudott gondolkodni. A vallási uniós ügyeken belül pedig jól megkülönböztethetjük az unitusok és a nem unitusok uniós ügyeit. Előbbi a görög katolikusok unióban való megtartását, megszilárdítását, utóbbi a görögkeletiek unióra térítését szolgálta.

Az 1760–70-es évek uniós politikájában még részben hatott a vallási indíték: „... *ki akarná magára venni ilyen sok ezer lélek örök kárhazatáért a felelősséget azáltal, hogy ... még jobban megerősíti őket örületükben („Irwahnn”)?*” – kérdezheti gróf Koller, az Illír Udvari Deputáció elnöke a mélyen vallásos uralkodónő lelkiismeretére apellálva.²⁰

¹⁰ EUK 24:1768 Rednik püspökhöz intézett 1768. január 13-i dekrétum.

¹¹ EUK 696:1769. Idézi I. Tóth 262. old és 431. old. a jegyzetekben

¹² HHStA StRp 20/1770 Az Udvari Kamara 1770. jan. 6-i előterjesztése cirk.: jan. 9., exp.: febr. 3.

¹³ Utalás történik erre I. Tóth Zoltánnál: I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus első százada (1697-1792). Budapest 1946. (újra kiadva Pro-Print Könyvkiadó Csíkszereda 1998.) 256-257. old. és lábjegyzetei a 427. oldalon. A kérdésre még később az unitus klérus anyagi helyzete rendezésénél külön is ki szeretnék térni.

¹⁴ Eustatievici személyéről lásd bővebben I. Tóth Zoltán i.m. 201.; 228.; 249. old.

¹⁵ Gróf Blümegen 1774. március 9-i notája MOL A108 20. csomó 77r-v.

¹⁶ Újonnan előkerült, még megfelelően be nem rendezett ügyek csoportja; lásd a dokumentumgyűjteményben MOL A108 2. csomó 379r-385v: Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról és a hozzá tartozó 32. jegyzet

¹⁷ Unions Sache, Unions Anliegen, Unions Weesen, Unions-Werk

¹⁸ Verbreitung der heiligen Union, Aufnahme der heiligen Union

¹⁹ ... Beförderunt des so höchst-wichtigen Unions-Geschäfte der griechisch-unirt und nicht unirt Religion ... – EUK 1299:1775 – idézi I. Tóth 243. old.

²⁰ MOL A98 7. csomó 214rv-216v; 233r-237v Gróf Koller 1774. nov. 24-i notája. 236r

Az érvek döntő többségét mégsem ez teszi ki, hanem – ahogyan az gróf Koller fenti előterjesztéséből is kitűnik – az államérdek következetes szem előtt tartása. Az 1760-as évek derekán azonban lassan lezárult a barokk korszak. Amikor Aron püspököt felravatalozták, a Mária-ikon könynyezni kezdett. Hiába járt azonban csodájára ország-világ, Bécsben már nem hittek az ilyen csodákban. Míg a század elején a füzesmikolai román görög katolikus templom ikonját a kolozsvári jezsuita templomban helyezték el, és az a Kolozsvári Könnyező Szűzként vált ismertté, a balázsfalvi ikon eltűnt a különböző vizsgálatok során, vagy inkább eltűntették, hogy ne borzolják a kedélyeket.²¹

Mégis az államérdek hangoztatása is sajátos kontextusba kerül a konfessionális politika ezen utolsó időszakában:

„minden rend kötelességei éppen annyira gyökereznek a vallásban, mint ahogyan a vallás ugyanezen velejáró kötelességek pontos betartásából áll”²²

„helytelen közbevetések („Einstreuungen” – beszórások) ..., amelyek arra törekzenek, hogy Őfelsége legüdvösebb szándékait más utakra vigyék. Ezeknek az állítólag a nevezett nagyhercegség felvirágoztatását („Aufnahm” – esetleg fejlesztését) szolgáló, a magukban mégis közártalom („gemeinschädliche”) javaslatoknak pedig érezhető csapást kell szenvedniük, a rejtett rossz tanácsot alapos módon fel kell fedni, és lehetőség szerint ki kell kerülni a sötétség gyermekeitől elvárható más fondorlatok és aknamunkák („Unterbauungen”) zátonyait.”²³

„Erdélyben az elhunyt Bajtay püspök tájékoztatásának megfelelően a latin rítusúak száma alig haladja meg a százezret. Ez körülbelül tizede a lakosságnak. Ha ehhez az unitus oláhokat az uniónál megtartjuk, és a többi nem unitust az unitus püspök az unióra vezeti (ami Major püspök kimutatása alapján számos esetben sikerült), akkor az ortodox katolikusok száma több mint a felét tenné ki az ottani lakosságnak. Ezzel ők sokkal nagyobb súlyhoz jutnának, ezáltal pedig sokkal nagyobb lendületet lehetne adni más, az ország fejlesztését (felvirágzását) szolgáló vállalkozásoknak is annál („zu des Landes Aufnahm gereichenden Unternehmungen”), mintha az ortodox katolikusok az eddigi korlátozott állapotban („Beschränkung”) maradnak,

vagy olyan előterjesztések helyet kapnának, amelyek teljesen egyértelmű módon elérik (célozzák) az ő még további csökkentésüket.

Ahogy tehát az akatolikusok által a megosztottság tápláltatik az ortodoxok között, amely mindenkor lehetővé teszi, hogy a túlsúlyt megőrizzék, és ezek ebből az elsődleges („vorzüglichen”) okból az unió létrejöttét („Zustandbildung”) mindenkor gátolják, ..., ezért az állam java szempontjából (zum besten des Staats”) szükséges, sőt égetően fontos, hogy minden erre irányuló törekvést valós fényben lehessen látni, és a tulajdonképpen viszonyokban megértve, ezeket mint helyteleneket lehessen elvetni.”²⁴

A forrásrészletek elemzéseként az alábbi megállapításokat tehetjük:

Az igazi államérdek nem lehet ellentétes a vallás érdekével. Hiába szolgálna egy-egy javaslat látszólag a tartomány érdekét, ha az nem egyezik a vallás érdekével, valójában közártalmas. Ilyen protestáns cselekvésnek kell tekinteni az egyes katolikusok által is felkarolt türelmi politikát, amelyet ők mint a társadalmi béke megteremtésének és ezáltal az ország felvirágoztatásának eszközét ajánlanak.

Az ország felvirágoztatását szolgáló reformok keresztülvitelét a bécsi udvar szerint elsődlegesen a katolikusok csekély politikai súlya és a nem katolikusok túlsúlya akadályozza.

A katolikusok korlátozott politikai szerepe elsősorban csekély számukból és megosztottságukból adódik.

Ennek ellenére kizárólag a katolicizmus (római és görög) képes Erdély egységét megteremteni.

Ennek megfelelően az ország fejlesztését szolgáló reformok lehetséges politikai bázisa a katolikusok.

Ezzel szemben az ország fejlesztését szolgáló reformok politikai ellenfelei a nem katolikus vallásúak.

A katolikusokon belüli (tehát a latin és a görög szertartású katolikusok közötti) ellentétek protestáns ármánynak tekinthetőek.

A nem katolikusok célja olyan körülmények teremtése, illetve fenntartása, amelyben a (görög és római) katolikusok további számbeli fogyatkozásra vannak ítélve.

A katolikusok számáránya megnövelésének legkönnyebben járható útja az erdélyi népesség túlnyomó részét kitevő románok uniált vallásra való térítése, illetve megtartásuk ezen a valláson.

²¹ Miskolczy 2003.

²² Uo. 237 r-v

²³ Uo. 215v-216r

²⁴ Uo. 233r

Az erdélyi unió ügye a bécsi udvar szerint kívánatos és nagyon érzékeny mű volt.²⁵ Ennek az érzékenységnak több tényezője volt.

Bár politikai képvisellete az erdélyi románságnak nem volt, spontán megmozdulásaival (nyugtalanlás, kivándorlás) igen nagy óvatosságra készítette még magát a birodalmi vezető elitet is. Ilyen spontán megmozdulásra pedig könnyen sor kerülhetett, hiszen – szintén báró Brukenthal véleménye szerint – „... az oláh nép ... nagyon gyanakvó.”²⁶

Az érzékenység egyik oka magában az unitus egyházi vezetésben rejlett. Még ők sem voltak feltétlenül és teljes mértékben meggyőződve arról, hogy az uralkodót a vallás szempontjából a jó szándék vezeti irányukban. A gubernátornak csak egy megfelelő ürüggyel („unter einem schicklichen Vorwand”) szabadott az unitus püspököt Szebenbe hívnia. Őfelsége parancsától „ezek az emberek azonnal bántortalanok és gyanakvóak lesznek” – olvashatjuk róluk báró Brukenthal véleményét.²⁷

Koller gróf ismeretes tényként hivatkozott arra, mennyire ragaszkodik a görög unitus és nem unitus nép egy püspökhöz, és hogy a legkisebb ügyekben is mennyire a püspökhöz szokott folyamodni, hogy emiatt az egész egyházmegye minden esetben közvetlenül a püspök által lelkesítetik.²⁸ Cyrillovich véleménye szerint pedig az Erdélyben található nem unitus klérus és nép létezni sem tud, meg sem maradhat egy püspök nélkül, mivel a klérus és a nép egész boldogságát abban leli, hogy püspököt bír és őt látja.²⁹

A jó uniósi politika egyik kulcsa az előbbieket szerint az, a gubernátor mennyire tudja mindkét püspök bizalmát megnyerni.³⁰

Ráadásul a görögkeletiek bizonyos politikai támással is rendelkeztek, mivel „a lutheránusok és a reformátusok („Reformirten”) inkább a skizmatikusokhoz, mint a katolikusokhoz és unitusokhoz” húztak.³¹ Ez a hátráltató tényező egyébként már az 1759–61-es Sophronius-féle vallási mozgalomtól kezdve nyilvánvaló volt, amikor is egyes hivatalnokok el-

²⁵ HHStA StRP 4011/1771

²⁶ MOL A108 20. csomó 156r-165v Báró Brukenthal névtelen irata az erdélyi uniósi ügyekről (1771 legvégén) 162v.

²⁷ MOL A108 20. csomó 156r-165v Báró Brukenthal névtelen irata az erdélyi uniósi ügyekről (1771 legvégén) 162v.

²⁸ MOL A98 7. csomó 214rv-216v; 233r-237v Gróf Koller 1774. nov. 24-i notája. 233r-234v

²⁹ MOL A98 7. csomó 218r-223v Az Illír Deputáció elnökének 1774. okt. 1-jei véleménye („Wohlmeinung”) 218v-219r

³⁰ MOL A108 20. csomó 156r-165v Báró Brukenthal névtelen irata az erdélyi uniósi ügyekről (1771 legvégén) 165r

³¹ MOL A 108 20. csomó 156r-165v Báró Brukenthal névtelen irata az erdélyi uniósi ügyekről (1771 legvégén) 161v

nézése, gondatlansága, sőt szándékos bujtogatása („Nachsicht, Fahrlosigkeit, Übersehen, Anstiften”) Erdély bizonyos részein („in einigen Theilen Siebenbürgens”) szinte támogatta a görögkeletieket („dem Schisma Vorschub gegeben”),³² ami miatt súlyos büntetést is kilátásba kellett számukra helyezni.³³

Az udvar még a Gubernium katolikus tagjaiban sem bízhatott meg feltétel nélkül. Az uniósi törekvések sikere érdekében a gubernátornak az udvar és saját szándékát az összes guberniumi személy („Gubernial Individuis”) előtt is elrejtve kellett tartania. „Hiszen a tapasztalat tanít arra, hogy gyakran még katolikus tagok által is, ha az ilyen feladatok kiterjedtek, akkor kifejezett gyanút és bizalmatlanságot okoztak a meggondolatlan beszédek.”³⁴

A katolikus állami vezetők fecsegő természetete azoknak a társadalmi kapcsolatoknak volt köszönhető, amelyek az azonos rangú, társadalmi helyzetű, protestáns társaikhoz fűzték őket. Nem véletlen, hogy báró Bartensteinnak egy 1762-es előterjesztésében kétszeresen ki kellett emelnie, hogy a sikeres uniósi politika kizárólag minden nemzeti gyűlölség félretételével lehetséges.³⁵

Mindennek eredményeképpen az uniósi politikában leküldött iratok egy kaotikus egyveleget alkottak. Voltak olyanok, amelyeket az ortodox, valamelyiket csak az unitus püspökkel közöltek átiratban („intimirt”). Voltak, amelyeket csak a Guberniummal közöltek mihez tartás végett, de ezek közül is a legtöbbet csak a püspöknek vagy a (katolikus) gubernátornak (guberniumi elnöknek) a kezeihez küldték, tehát a Gubernium katolikus tanácsosai szerezhettek róla tudomást, és alkalmazhatták azokat.³⁶ Ezek a rendelkezések a Katolikus Bizottság hatáskörének meghatározásánál lettek kulcsfontosságúvá.³⁷ Végül voltak azok a belső alapelvek, összefoglalások és vezérfonalak, melyek a bécsi udvar számára világították meg az alapvető összefüggéseket és politikai irányvonalakat. Természetesen az udvarnak nagyon kellett az adott rendelet vagy irat titkossági fokára vigyáznia, hogy a káros kiszivárgások esélyét a lehető minimálisra csökkentse, és egy eset-

³² MOL A108 2. csomó 308r-311v Protocollum Ministerialis conferentiae de 6 Junii 1759. 309r; 311v. Az irat megtalálható az EUK 253:1759 alatt is. A kérdést részletesen lásd később.

³³ Uo. 311v.

³⁴ MOL A 108 20. csomó 156r-165v Báró Brukenthal névtelen irata az erdélyi uniósi ügyekről (1771 legvégén) 165r-v.

³⁵ „NB. mit Beiseitzung alles National Haßes” – MOL A108 2. csomó 365r-367r. Báró Bartenstein 1762. szeptember 23-i előterjesztése 366r.

³⁶ MOL A 108 20. csomó 156r-165v Báró Brukenthal névtelen irata az erdélyi uniósi ügyekről (1771 legvégén) 162v.

³⁷ Lásd később a templomok odaítélésének ügyeinél.

leges ilyen eset se rajta, hanem legfeljebb az unitus vagy a római katolikus püspökön, a katolikus guberniumi elnökön, gubernátoron vagy tanácsosokon csapódjon le.

Összegzőképpen Erdély politikai közegében csak az olyan uniós politika lehetett hatékony, amelyet a gubernátor tartott kézben, koordinált, s amelyet igazából összefüggésében egyedül ő ismert.

Az állami uniós politika mozgásterét többé-kevésbé meghatározta az erdélyi unitus és a görögkeleti vallás alkotmánya („*Verfassung*”).³⁸ A fent nevezett helyen az alkotmány definícióját is megtaláljuk: ami alapján a felekezetnek igazságot kell szolgáltatni, és amiben azt meg kell védeni. Vagyis egy felekezet alkotmánya jelenti mindazokat az államhatalom által is elismert jogokat és privilégiumokat, amelyekkel az a felekezet rendelkezik. Véleményem szerint vizsgálatunk egyik legfontosabb kérdése az unitus és a görögkeleti egyház alkotmányainak és a Habsburg-államhatalom ezekhez való viszonyulása.

Az egyesültek helyzetét az úgynevezett uniós diplomák és különböző törvények rendezték.

Az 1699. febr. 16-i első uniós diploma a firenzei négy pont elfogadása esetén a görög szertartású egyháziakat a római katolikus egyháziaknak kijáró jogokkal ruházta fel (tized-, földesúri szolgálattól való mentesség), az állami hatóságoknak, a rendeknek és a hadseregnek köteleességül szabta az egyesült egyháziak tiszteletben tartását és védelmét.

A túlnyomórészt protestáns erdélyi rendek a román vallási uniót a négy bevett vallás rendszerének megbontásaként értelmezték. Mivel a tényleges Habsburg katonai erő védelmével szemben tevélegesen semmit sem tettek, a törvények segítségével igyekeztek a katolikus törekvéseket korlátok közé szorítani. Az 1699. évi (erdélyi) IV. tc. paragrafusában kimondta, hogy 1. a legnagyobb román falvakban is elegendő két pap, a kisebbekben egy, többet tehát ne tartsanak 2. a püspök ne szentelhesen pappá arra alkalmatlan személyeket (még pénzért sem). A papjelöltek vizsgát tegyenek (nemcsak saját papjaik, hanem annak a felekezetnek a papsága előtt is, amellyel egyesültek). A papok száma nem szaporítható a szükségén felül. 3. A román papjelölteknek nem lévén most „valóságos jó Oskolájuk”, annak a felekezetnek az iskolájában tanuljanak, amellyel egyesültek.³⁹ 4. Az

³⁸ MOL A 108 20. csomó 156r-165v Báró Brukenthal névtelen irata az erdélyi uniós ügyekről (1771 legvégén) 162r-163r.

³⁹ Ennek a bekezdésnek a magyarázatához tudnunk kell, hogy az erdélyi rendek annak nyomán mondták ki a bevett vallásokkal való törvényes egyesülést, hogy a katolikus uniót megakadályozhatatlannak látták. Így próbáltak annak a néhány ezer – elsősorban Hunyad megyei – elsősorban kismemesi állású románnak jogi védelmet nyújtani, akik a még elevenen élő 17. századi hagyományok nyomán a reformátusok védelme alá szerették volna magukat helyezni. Ez a jogi

egyházközségekben nem szolgáló, szabadrendű, de birtoktalan papok parókia üresedéséig lakjanak kolostorban. 5. Miként más felekezetek papjai, a román papok is tartozzanak tizeddel a parókiális házhoz szorosan nem tartozó földek után, amennyiben a földesurak nem engedik el. Ily földjeik után a közterheket stb. is hordozzák. 6. Az egyházi rendek kihágásai Approbatae Constitutiones I. rész 5. cím 5. cikk, nem uniált papok esetében a régi eljárás szerint. 7. Tilosak a kiátkozási kihágások: annak a felekezetnek az eljárása szerint hajthatnak végre ilyet a papok, amellyel egyesültek.⁴⁰

Az 1701-es második uniós diploma az egyháziak mentességeinek ismételt biztosítása (1-2. pont) és kiegészítése (a papok mentesek saját vagyoniuk után is mindenféle tehertől, vámmentesek, mint a nemesek, egyházi földek után sem fizetnek tizedet) mellett kimondta azt a sokat vitatott tételt is, hogy még a parasztok sem jövevények, ha egyesülnek, hanem a haza igazi és valóságos fiai (3. pont). Ez a rendelkezés az erdélyi románság rendi nemzetek közé emelését jelentette volna, ami teljesen felforgatta volna Erdély rendi struktúráját. Sohasem valósult meg, hiszen a rendek ellenállása mellett az udvar is hamar belátta, hogy hibázott ezzel a rendelkezéssel. A második uniós diploma a fentiekén túl egy kánonjogban jártas római katolikus teológust rendelt a püspök mellé (5. pont), aki – bár a szöveg nem mondja ki – mindig a jezsuiták közül került ki, valamint gondoskodott a görög szertartásúak műveltségének emeléséről, amikor elrendelte, hogy a püspök állítson fel Gyulafehérvárott, Hátszegen és Fogarasban iskolákat (8. pont). A püspök jövedelmeire nézve a Diploma úgy rendelkezett, hogy a korábban legfontosabbnak számító felszentelési taxa mellé jogot adott, hogy papjaitól évi 1 forint censum cathedraicumot szedjen, valamint – mint egyházi előjárónak – előírta, hogy kánoni részt („*canonica portio*”-t) kapjon elhunyt papjainak hagyatékából.⁴¹ A püspökválasztás ügyében úgy rendelkezett, hogy a zsinat jelöl három személyt, az uralkodó a legalkalmasabbat erősíti meg (12.).

A pópák már a kezdet kezdetén azzal az örömmel uniáltak, hogy ezentúl ők nemesi jogokat nyernek, holott a diplomák ezúttal is a régi erdélyi fejedelmek okleveleinél sokkal ünnepélyesebb és lényegesen egyetemesebb, tehát kecsegtetőbb formában, de alapjában véve csupán immunitást nyújtottak bizonyos szolgáltatások alól. A román papságnak nem volt tiszta fogalma a nemesség mibenlétéről és saját társadalmi állapotáról.

aktus ugyanakkor nem kímélte ezeket a családokat a katonai kihágásoktól, a református unió nagy részét szétszórta, kisebb részük vallásilag is beolvadt a reformátusságba és el is magyarosodott. Így 1701-re az uniót már kizárólag a római katolikusokkal kapcsolatban használták és értették.

⁴⁰ I. Tóth 36-37. old.

⁴¹ HHStA StRP 1582/1765 Koncertációs jegyzőkönyv az Erdélyi Kancellária és az Udvari Haditanács között 1765. jún. 11. circ.: jún. 20., exp.: jún. 28.

Az írni-olvasni alig tudó unitus pap a birtokos nemesekkel egyerejű jogok birtokosának, sőt egyenesen nemes embernek képzelte magát. Nem volt tudomása arról a különbségről, amely az immunitás negatív és a birtokos nemesség pozitív jogjuttatása közt létezik. Fogalomzavarát a rendi viszonyokkal alig számító uniós diplomák csak növelték. Az unitus papokat semmivel sem lehetett tévedésükről felvilágosítani, sőt maga Klein Ince, a papok jogainak nagy védője sem látta tisztán ezt a kérdést.

Bár a második uniós diploma az Innocentie Micu-Kleinnal kezdődő román nemzeti mozgalom számára rendkívül fontos hivatkozási alap lett, a román nemzeti törekvésektől elzárkózó erdélyi rendiség a fennálló viszonyokat gyökeresen felforgatni nem kívánó udvar támogatásával egészen más – rendi – értelmezést adott az egyesült görögkeletiek alkotmányának. Ion Innocentie Micu-Klein az egyesülés óta az erdélyi görög katolikus egyház harmadik püspöke volt. Már VI. Károly birodalma vezető kormányfőfiai megtapasztalták, milyen veszélyekkel járt ennek a nagy tehetségű, tetterős személyiségnek a hatalomhoz juttatása. Rendkívül fontos a román nemzetté válás érdekében kifejtett tevékenysége. 1730 és 1744 között 22-szer nyújtott be sikertelenül petíciót I. Lipót erdélyi vallási uniós diplomáinak gyakorlati érvényesítése érdekében. Folyamodványaiban megtalálható a későbbi román nemzeti törekvések legtöbbje. Ő a maga részéről éppen ellenkezőleg, az erdélyi vallási uniós diplomákra hivatkozva kérte püspöki joghatóságának kiterjesztését azokra a közösségekre is, melyek közigazgatásilag Erdélyhez tartoztak, de ortodox vallásgyakorlatuk szabadságát még a fiktív unió időszakában is megőrizték. Ezek a közösségek pedig a szebeni, a brassói, a fogarasi és a halmágyi voltak.⁴²

Közismert tény, hogy Micu-Klein a birodalom vezető elitjénél kereste a pártfogást tervei megvalósításához. A Savoyai Jenő körül tömörülő „katonai párt” és a Sinzendorff osztrák udvari főkancellár vezetése alatt álló „civil párt” közül kezdetben Micu-Klein az utóbbihoz állhatott közelebb. 1734 után azonban éppen a Sinzendorffék által támogatott erdélyi római katolikus vezető elit fordult az unitus püspökkel igen erősen szembe, mert követelése az ő rendi (nemzeti) érdekeiket is sértette. Nem kizárt, hogy ezek után a katonai párt ígért Micu-Kleinnak támogatást kérvényezéseikhez. Egy biztos: a püspökkel manipuláltak ezen a felső szinten, ő maga

⁴² Ion Inochentine Micu-Klein püspökről és tevékenységéről bővebben Arató 74-76. old.; Magyar művelődéstörténet 4. 134. old.; Magyar művelődéstörténet 5. 132. old.; Kosáry 1983. 93. old.; Tamás 433. old. A halmágyi kerületről I. Tóth 75. old. Szeben és Brassó vagyonos és erős befolyású ortodox vallású kereskedőinek, Fogaras a kismemesi szinten élő boéreknek köszönhetette az ortodox vallás megtűrését, a halmágyi körzet pedig államjogiilag a Partium része volt, ahová a török kiűzésének időszakában nem terjedt ki az erdélyi görög szertartású püspök hatásköre. Brassó Bolgárszeg városrészére lásd I. Tóth 118. old.

pedig rendkívüli energiával igyekezett kihasználni az ennek révén számára nyíló lehetőségeket.⁴³

III. Károly 1738. augusztus 21-i adománylevelének ereje folytán a balázsfalvi uradalom véglegesen a fogarasi görög rítusú püspök és a bazilita kolostor birtokába ment át. Az adománylevel – amelyet forrásaink a balázsfalvi püspökség alapítólevelének (fundationálisának) is neveznek – egyszerre hivatkozott az I. és a II. uniós diplomára. Bevezetése az uniós diploma értelmében vázolta az unitusok jogi helyzetét, ugyanis csak az egyházi személyek és dolgok jogairól tesz említést. Másrészt a teológus anyagi eltartására szolgáló összeget az uradalom jövedelméből hasította ki. Az adománylevel ezt kifejezetten egy Diploma Leopoldinumra, tehát a II.-ra hivatkozva rendelte el, mert csak ebben van szó a teológusról. Az államhatalom ugyanakkor fokozottan érvényesítette befolyását műve, az unió fölött. A fent látott 1738-as királyi adománylevel nyomtatékosan kimondta, hogy a királyi kincstár a püspök halála esetén ingó és ingatlan javaiban („*Fiscus Regius in bona mobilia et immobilia defuncti episcopi*”) örököl.⁴⁴

Balázsfalva megszerzésének és az ottani bazilita kolostor létrehozásának többes célja volt.

1.) Klein püspök nézete szerint a balázsfalvi bazilitáknak kellett volna a püspök mellett káptalant, konzisztóriumot alkotniuk, s ezáltal a püspököt egyházkormányzati tevékenységében segíteniük.

2.) A balázsfalvi uradalom adományozása nemcsak lehetővé, hanem egyenesen kötelességévé tette a domínium jövedelmének felét élvező Szentháromság kolostornak, hogy tizenegy bazilita szerzetest, hús balázsfalvi és három római alumnust tartson el. A baziliták igazgatják a pontosan meghatározott birtokrészt és köteleességük a rájuk bízott alumnusok előtt jó példával és erkölccsel járni, irodalomra és a hazában szükséges nyelvekre tanítani, és őket az unió terjesztésére alkalmas egyénekké nevelni.⁴⁵

Erre a személyi állományra és rendelkezéshalmazra alapozva lehetett megtenni az állami román művelődéspolitikai első lépéseit.

⁴³ Trócsányi 1992. 36. old.

⁴⁴ HHStA StRP 1052/1765 Az Udvari Kamara 1765. ápr. 16-i előterjesztése cirk.: ápr. 26., exp.: máj. 1. Tárty: az üresedés esetén („*sede vacante*”) befolyt jövedelmek javasolt átengedése a kérelmező új fogarasi unitus görög püspöknek, Athanasius Rednicknek

⁴⁵ „*quorum munus erit in omnibus juventuti curae ipsorum commissae, optimo exemplo praelucere, eamque onis moribus, et literatura, nec non idiomatibus in provincia necessariis, quibus conversari, et se cum patriotis communicare queant, instituere, ut apta pro incremento S. Unionis cum Ecclesia Romano-Catholica in scholis efformentur subjecta*”. – Idézi Nilles nyomán I. Tóth 212.; 405. old. a jegyzetekben.

Már Kollonich idejében is az volt a meggyőződés, hogy a román nép tudatlansága miatt nem húz az unióhoz, ki kell tehát művelni, legelőször papjait, és akkor a műveltség majd hajlékonyabbá teszi. Minden intézkedés alapvetően arra szolgált, hogy az unió számára képzett és tehetséges harcosokat neveljen.⁴⁶ Az 1730-as években akkora volt az unitus papok tudatlansága, hogy bizonyos ceremóniakon kívül alig tudtak egyebet, mint olvasni. Prédikálni nem szoktak, csak felolvasni, mégpedig azzal az ürüggyel, hogy nem akarnak eretnekségbe esni. Az 1742. évi zsinat még azt is kénytelen volt elrendelni, hogy ha nem tudnának keresztelni, liturgiát mondani, az esperesek tanítsák meg őket. Tekintélyük megóvása céljából lássák el magukat papi ruhával, és ha már posztóra nem telik nekik, legalább silány kelméből készíttessenek maguknak. Szintén tekintélyük megóvása érdekében igyekeztek erkölcsi életükön javítani, műveltségük és szellemi életük javítása érdekében pedig elrendelték, hogy minden papnak már egy katekizmusa is legyen (később, az 1750-es években ez a megkívánt könyvállomány négy-öt fontosabb egyházi könyvre nőtt).⁴⁷

Egy 1773-as előterjesztés később úgy interpretálta az 1738-as alapítólevél vonatkozó rendelkezését, hogy a balázsfalvi húsz alumnus fenn tartását lelkigondozási célokra rendelték el.⁴⁸

A római alumnusokat illetően már az 1738 elején (január 26-án) tartott zsinat kifejezte három-négy bazilita alapos kiművelésének szükségességét. A III. Károly király által 1738. augusztus 21-én adott alapítólevél értelmében az évi jövedelemből 972 forint három bazilita szerzetesi fogadalmat tett alumnusnak Rómában a Collegium de propaganda fidében való neveltetésére szolgál. A királyi kegy ezzel a kikötésével megindította a román ifjúság külföldi tanulmányozásainak sorát.⁴⁹

Az alumnusok kijelölése nem ment minden nehézség nélkül, mert alkalmas diák aránylag kevés volt, a fundacionális pedig kikötötte, hogy a három alumnus csak fogadalmat tett szerzetes lehet, ilyenek pedig nem álltak rendelkezésre. A noviciátushoz pedig legalább a humaniorákat kellett elvégezni. Ilyen ifjak is csak a kolozsvári jezsuita kollégiumból kerülhettek ki ebben az időszakban.⁵⁰ Nagyszombatban pedig a Fundatio Ianianában 1738-ban egyetlen román hallgató volt.⁵¹

⁴⁶ I. Tóth 173. old.

⁴⁷ I. Tóth 215.; 216. old.

⁴⁸ EUK 1621:1773. Gróf Blümege 1773. október 20-i előterjesztése 2. oldalán a votumban.

⁴⁹ I. Tóth 172. old.

⁵⁰ I. Tóth 172. old.

⁵¹ Hermann Egyedre hivatkozva I. Tóth 390. old. a jegyzetekben.

Erdélyben a Guberniumban működő katolikus státus foglalkozott az unitus alumnusok dolgaival,⁵² az udvarban pedig a Kancellária fölé rendelt szerv, 1747-ben éppen az akkori Erdélyi Udvari Bizottság.⁵³

Az 1738-as adománylevel rendelkezései alapján kezdett el működni Balázsfalván egy egyosztályos elemi iskola is, amelyben román nyelven írni, olvasni, énekelni és más szükséges dolgokra tanították teljesen ingyen a bármilyen korú tanulókat.⁵⁴

Az iskolák valóságos hiányát azonban a Visarion-féle mozgalom⁵⁵ különösen fájóvá tette. A szerb kalugyer bejövetelét követő válság fő okát a kormányzat a nép műveletlenségében látta. Előtérbe került tehát az eddig csak elméletileg hangoztatott népművelési terv gyakorlati alkalmazása. Balogh teológus 1746-ban az unió megerősítése céljából sürgette egy unitus papnevelő intézet felállítását.⁵⁶

Mária Terézia 1747. július 18-i leirata az ifjúság lelki és szellemi nevelését iskolák által a legszükségesebb és a legüdvösebb dolognak nevezi, ezért a falusi iskolák mellett egy vagy két szeminárium felállítását sürgette.

Az uniált románok számára történő iskolaalapításokról már az 1701-es második uniós diplomában is szó esett, 1738-ban maga az országgyűlés is tárgyalt róla. Mindezek azonban meg nem valósult óhajok maradtak, részben azért, mert arról sohasem volt szó, hogy kinek a költségén történjék mindez. Miután a románság nem volt képes önmaga erejéből ilyen művelődési intézményeket létrehozni, csak akkor létesültek román unitus iskolák, amikor az állam a maga kötelességének kezdte érezni alattvalóinak iskolák által való kiművelését. Mária Terézia a charitativum subsidium nevű, a pópák által részben természetben, részben pénzben a püspökségnek fizetett egyházi adót szerette volna valamilyen iskolalappá szervezni. Ez a pénzforrás azonban alig csörgedezett, és így egyelőre iskolaalappá szervezésére sem kerülhetett sor.⁵⁷

3.) A szerzetesek 1747-ben már beköltöztek a szép egyemeletes, terjedelmes épületbe, de ekkor ennek éppen az iskolának szánt szárnya még nem készült el. A következő évek mozgalmas eseményei és az új püs-

⁵² EUK 107, 306:1747. Idézi I. Tóth 173. old.

⁵³ A108 19. csomó 175r-181r Protocollum Commissionis Aulicae in Rebus Transylvanicis 1747. január 25.

⁵⁴ I. Tóth 214. old.

⁵⁵ Lásd alább.

⁵⁶ Balogh teológus jelentése megtalálható EUK 349:1746 – idézi I. Tóth 212. old., illetve hivatkozik rá A108 19. csomó 132r-139v Protocollum Commissionis Aulicae in Transylvanicis dd 9^a Decembris A^o 1746. Tárgy: Balogh teológus jelentése az uniót érintő dolgokról tizenkét pontban. A szeminárium felállításáról szóló mindjárt az első közülük.

⁵⁷ I. Tóth 212. old.

pök hosszas bécsi távolléte miatt csak 1754-ben kerülhetett sor az alapító-diploma rendelkezésének végrehajtására. A kolostori birtokrész jövedelmét eddig az időpontig az építkezés költségeire fordították.⁵⁸

Aron püspök tökéletesen tisztában volt az iskolák fontosságával az egyház életében. Mint kolozsvári és római növendék mintákat láthatott saját iskolái számára, és ezek az akkortájt már meglehetősen idejétmúlt jezsuita iskolatípusok voltak. Az iskola Aron püspöknél is „a vallásgyakorlat lényeges része”, célja elsősorban a lelki javak biztosítása és csak mellékesen a világi műveltség megadása.⁵⁹

Az iskolák megnyitását Aron oly sürgős feladatnak tartotta, hogy Bécsből Balázsfalvára érkezése után az első hetekben, még beiktatása (1754. november 12.) előtt egy hónappal, körlevélben adta tudtára a klérusnak és a világi hívőknek az iskolák kapuinak megnyitását. Meleg vallásos érzés buzog elő soraiból, és a császárnő kegye iránti hálaadás kifejezése sem marad el. A tanári szolgálatot végző szerzetesek számára írt utasítása szerint a császári alapítók kívánságának és parancsának, valamint a „nemzet várakozásának és az egyház szükségének” óhajtott eleget tenni a megnyitás tényével. A tanulmányok célját az 1760. november 28-i Regula generalis a lelki üdvösség szolgálatában állónak tüntette fel.⁶⁰

1754-ben a már korábban is működő egyosztályos elemi iskola mellett két másik iskola nyitotta meg kapuit Balázsfalván. A második iskola alsó fokú középiskola volt, nyelvek iskolájának, vagy latin iskolának nevezték, ebben az 1738-i alapítólevél szellemében a latin és magyar nyelv elemeit tanították. Ebből fejlődött ki a balázsfalvi gimnázium. Eleinte csak a grammatika alsó osztályai nyíltak meg benne, de folyamatosan fejlődött, mivel Aron püspök az alapító szándékát úgy értelmezte, hogy az iskola fokozatosan akadémiai színvonalat érjen el.⁶¹ A harmadik balázsfalvi iskola két osztályból állott, amolyan primitív papképzőféle volt. A három iskola nem működött teljesen függetlenül egymástól, a latin iskola hallgatói például a másik kettőt is látogatták. 1754 decemberében összesen 178 tanuló részesült Balázsfalván oktatásban, de ez a szám hamarosan a 300-at is meghaladta. Aron 300 szegény diáknak juttatott ingyen kenyeret, és ez a szép szokás később is megmaradt, nagymértékben hozzájárulva az iskola növendéklétszámának növekedéséhez.⁶²

⁵⁸ I. Tóth 213. old.

⁵⁹ I. Tóth 213. old.

⁶⁰ I. Tóth 213-214. old.

⁶¹ I. Tóth 214. old.

⁶² I. Tóth

Aron érdeme volt, hogy a felszentelés és az előmenetel feltételéül egy vizsga letételét írta elő, I. Tóth Zoltán szerint meglehetősen csekély eredménnyel.⁶³ Ezzel az előrelépéssel is az unitus oktatásügy több mint húsz évvel megelőzte a görögkeletiekét (1777).⁶⁴

Az 1744. évi országgyűlésen – a bontakozni kezdő román nemzeti mozgalom öntudatos képviselője, báró Innocentie Micu-Klein püspök nagy sérelmére – lényegében az udvar és a rendek kompromisszumát iktatták törvénybe az unióról. Az 1744. évi törvények egyenesen megtiltották a románság negyedikként való fölvetését Erdély nemzetei közé, kimondták, hogy a román nemest a magyar nemessel azonos jogok, míg a román jobbágyot a magyar jobbágyokkal azonos terhek illetik. Az uniáltakat minden tekintetben valódi katolikusoknak jelentették ki. Ez által a megfogalmazás által teljesült a latinizálástól féltő unitus egyháziak egyik kívánsága is: úgy kapták meg a katolikusokat illető jogokat, hogy egyúttal meg is különböztették őket a római katolikusoktól, az önálló egyház jogállását biztosítva számukra.

A bevett vallások jogállásának fontos része volt a vallásgyakorlat szabadsága, amely egyaránt vonatkozott a templomok és egyházi jövedelmeik szabad használatára, hitelveik szabad vallására, hirdetésére és az „innovatio” (hitújítás) tilalmára, melyet ekkor már a különböző felekezetek hitelveik védelmeként értelmeztek külső hatalom általi megváltoztatása ellen.⁶⁵ Sajátos módon az unitusok ezt a védelmet a latinizálással szemben értették. Az 1744. évi VI-VII. törvénycikkek „*cum et ipsi catholici sint*” kifejezése miatt az unitusok nyugtalankodni kezdtek. Mária Terézia 1745. márc. 12-i leirata szellemében Haller János gubernátor kiáltványban biztosította a román népet, hogy a maga rítusát a Pravila nevű ortodox egyházi törvénykönyv szellemében bántódás nélkül megőrizheti és gyakorolhatja. A Visarion-féle ortodox mozgalomra született 1745. május 18-i leirat „... *Ipsos quoque graeci ritus unitos, catholicos esse, aequae ac latini ritus*” kifejezése az unitusok gyanúját látszott megerősíteni.⁶⁶ Mária Terézia megnyugtatta az erdélyi unitusokat annak a kijelentésével, hogy nem volt és

⁶³ I. Tóth 216. old. és 406. old. a jegyzetekben.

⁶⁴ MOL A 108 3. csomó 527r-537v az Erdélyi Kancellária és az Illír Deputáció közös javaslatára az erdélyi görögkeleti papszenteléssel kapcsolatos intézkedésekről 534v.

⁶⁵ EUK 1678:1773 tartalmi összefoglalás (a reformátusok kérelme)

⁶⁶ EUK 326:1745 – idézi I. Tóth 147. old. Az EUK 1528:1771 második része (Az Illír Deputációval 1771. március 2-án közölt /uniós/ akták kimutatása.) 78:1745-ként hivatkozik erre a leiratra: Rescriptum ad Gubernium circa Statum unionis valachorum in Transylvania; Relatio Cancellariae de 18. Maii 1745. Rescriptum ad Gubernatorem et catholicos consiliarios Guberniales de 18. Maii 1745.

nem is lesz szándéka a görög rítust, mint szintén katolikus rítust valaha is megváltoztatni.⁶⁷

Az unió számára biztosított jogokat az 1744. évi törvények ugyanakkor csak az egyházi személyek esetében ismerték el, de adómentességüket is csak az egyházi földek esetében iktatták törvénybe, amiből ekkor még meglehetősen kevéssel rendelkeztek. A papság társadalmi helyzete gyakran vitás volt, az egyszerű jobbágy- és zsellérsorútól a birtokos nemesig váltakozó típusok tartoztak hozzá. Érvényes immunitásait azonban, ha csak lehetett, nem tartották tiszteletben, kivált, ha jogait hiteles okmányokkal nem tudta igazolni, ami igen gyakori eset volt. A birtokos osztály ilyen esetben a *de iure immunis* papot is igyekezett tizedfizetésre, robotra, általában mindennemű szolgáltatásra kötelezni, fiait pedig – egyszerűen gazdasági érdekeitől vezetve – az iskolák látogatásától elvonni. Ebből számos sérelem támadt, a földesúr érvényesítette a papírforma szerinti jogait, de ha a román pap oklevelesen igazolta jogait, könnyen érvényesíthette a földesúrral szemben is azokat, mert azt a kor gondolkodásmódja feltétlenül megkövetelte.⁶⁸

Mária Terézia különböző véleményezések után négy protektort nevezett ki az unió védelmére. Ennek az intézménynek előzménye volt már az unió legkorábbi idejében, amikor Apor István és Mikes Mihály a protector név nélkül hasonló szerepet töltöttek be. A négy protektor: Pongrácz György báró guberniumi belső tanácsos, erdélyi tartományi kancellár és Kászoni Bornemissza Ignác tordai főispán, Maxai Máriaffi Dávid kolozsi főispán és a román Dobra Péter *fiscalis director*. Instrukcióik egy sor tanácsot tartalmaztak az „impostorok” megfékezéséről és eltávolításáról, a kül- földön felszentelt papok elfogatásáról, pénzbírságról és testi fenytéséről, az unitus papok bántalmazói ellen a *fiscalis director* (államügyész) által indítandó eljárásról, külföldi egyházi könyvek kitiltásáról, büntetésből adóteher növeléséről és más hasonló intézkedésekről, amelyek külön-külön és együttesen a katolikus vallás növekedését és védelmét szolgálták, és legfeljebb az ortodox nép elkeseredését voltak alkalmasak növelni.⁶⁹ Ha megfelelő karhatalom állott volna rendelkezésre, meg lehetett volna törni az ellenállást fegyveres erővel.⁷⁰ De a birodalom háborúban állt Poroszor-

⁶⁷ „Caeterum intentio nobis non este, nec unquam fuit Graecum Ritum in Latinum mutandi...” EUK 321: 1745 *Erd. Múz.* Ms. 4053. sz. 216. l. (1746. ápr. 15.) - idézi I. Tóth. old. 147. old. és a jegyzetekben 385. old.

⁶⁸ A fenti részre lásd I. Tóth 99.; 160-061. old.

⁶⁹ Kinevezésük: EUK 146: 1746 (ápr. 15.), Instrukcióik 15 pontban: EK 331: 1746 (jún. 20.) és *Bod P.* 396414.; Instrukciók Kászoni Bornemissza I. számára: EM Ms. 4086 (október 9.) - idézi I. Tóth 147. old. és jegyzetek 385. old.

⁷⁰ I. Tóth 148. old.

szággal, Erdélyben katoná úgyszólván egyáltalán nem volt, így hát előke-
rült az ilyen helyzetekben jobban bevált enyhe bánásmód, ami az egyszerű
népre, a rudis plebsre mindenesetre megnyugtatóbb hatásúnak bizonyult.
1747-re az unió helyzete válságosra fordult.⁷¹ Az unió sorsa a népesség
magatartásától függött. A protectorok munkája nagy nehézséggel járt, és
inkább látszateredményekre vezetett. A protectorok a sikertelenségek miatt
már a 40-es évek végén kérték felmentésüket a „gyűlöletes protectorátus”
alól,⁷² a protectorátus az 1750-es évek végéig betöltötte feladatát.⁷³ A pro-
tectorok Aron vikáriussal, majd püspökkel szoros együttműködésben, a
katolikus státussal, ha kellett, a karhatalommal hátuk mögött, nem a legvá-
logatosabb eszközökkel: rábeszéléssel, intéssel, fenyegetéssel, tömlöccel,
bíróssággal, katonai beszállással végezték a „missziót”,⁷⁴ de a „skizma”
lappangva és folyamatos terjedését már 1758-ig sem sikerült megakadá-
lyozni, amikor is az unió egész ügye veszélyes erjedésbe hozatott.⁷⁵ Az
unió későbbi fejlődésére nézve fontos hatással járt az uralkodónőnek az az
1746-os határozata, amely a skizmatikus pópákat *contributio* alá vonta.⁷⁶

A görög szertartású nem egyesültek privilégiumai, alkotmánya még
az egyesültekénél is gyengébb alapokon álltak. 1755-ig,⁷⁷ a teljes uniálás
látszatkoncepciójának fenntartásáig közjogi létüket az államhatalom he-
lyi és központi szervei csak Szebenben, a Barcaságban, Fogarasban és a

⁷¹ EUK 76: 1748 (32-39). A miniszteriális konferencia előtt: (40-57, 60-62) – idézi I. Tóth 148. old. és jegyzet 386. old.

⁷² „... adeo quidem, ut vix affulgent spes redeundi protervam Plebem ad reconciliationem ...” Dobra P. levele Hardt úgynökhöz 1745. júl. 10. EK 323: 1745.; „... kedvem és akaratom nélkül esék ez a baj és iga a nyakamba, és aszt már szinte két esztendőtl fogva viselem...” Máriaffi Dávid protector levele Haller gubernátorhoz (1748. márc. 4.). EK 73:1748. Dobrárt súlyos fenyegetések érték: „Imo etiam mihi, qui Causam unitorum sustineo, pessima quoque aminati sunt.” (Levele Hardthoz: 1745. ápr. 24.) EK 320: 1745. (69.) - idézi I. Tóth 148. old.; a jegyzetekben 386. old. Petru Dobra Jelentése 1749. jan. 11-től. EK 92: 1749. Többi jelentéseit a katolikus státus számára ld.: *Erd. Múz.* Ms. 4086. (169–190.) – idézi I. Tóth 169. old. – a jegyzetekben 390. old.

⁷³ 1756-57 fordulóján Dobra Péter még bizonyíthatóan protectorként járt el. EK 116:1757 – idézi I. Tóth a jegyzetekben 395. old

⁷⁴ EUK 267 és 472: 1758. A kancellária „sub manu” Salbeck Mihály teológustól kért véleményt. Két jelentését (1758. augusztus 28. és november 27.) ld. 276: 1758. - idézi I. Tóth 186. old. és jegyzet 395. old.

⁷⁵ MOLA108 2. csomó Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illir Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. Tárty: az Illir Deputáció erdélyi hatásköre 380r

⁷⁶ MOLA108 19. csomó 132r-139v. *Protocollum Commissionis Aulicae in Transylvanicis* ddº 9º Decembris Aº 1746. Balogh teológus jelentése. Mária Terézia saját kezű döntése (*Conclusum*). 139v.

⁷⁷ Ebben az évben, körülbelül három évvel egy a karlócai metropolita joghatósága alól kivett (exempt) erdélyi nem unitus püspök kinevezéséről szóló döntés előtt vette a bécsi udvar tudomásul egyáltalán az erdélyi diszunitusok létét, mely évben a karlócai érsek öt kérvényben követelte a többi Habsburg- birodalmi, tehát az erdélyi románok feletti joghatóságot.

Zaránd megye megosztása során Erdélyhez kerülő úgynevezett halmágyi területben ismerték el. Ez a három terület az 1737–39-es vesztes török háborúig egyházz jogilag Olténia (Szörényi Bánság) joghatósága alá tartozott.⁷⁸ Ennek a területnek az oszmán Portához való visszakerülése némi képp megnehezítette az egyházi kapcsolatok fenntartását is, bár a Habsburg- államhatalom ekkor még nem igyekezett ezek elvágására.⁷⁹ Ebbe az így keletkezett ürbe próbált a karlócai szerb metropólia (érsekség) betörni.⁸⁰ A románság magyarországi és bánsági része a törökök kiűzése óta a szerb egyházszervezethez tartozott. Mi sem volt természetesebb, mint hogy a szerb metropoliták ezen az alapon és a királyi diplomák és dekrétumok bizonyos kifejezéseire támaszkodva ki kívánták terjeszteni joghatóságukat az erdélyi román görögkeletiekre is.⁸¹ Nenadovics karlócai érseket már Visarion 1744-es mozgalmáért erős hangon megrótták, amire az érsek azzal úgy állította be a helyzetet, mintha Visarion csak az ortodoxoknak prédikált volna, s ha véletlenül más felekezetűek is belekeveredtek az ortodox hallgatóság közé, az csak az elkerülhetetlen véletlen műve volt.⁸² Az udvar az erdélyi görögkeleti románság mozgalmát rendőri eszközökkel nyomta el. Mária Terézia hallatlan kegyességét és jóságát tolmácsolta a román nép iránt, de csakis az unió keretei közt. Csak külsőséges megoldásra gondolt tanácsadóival együtt, amikor az unitus papok visszahelyezését, az elfoglalt templomok visszaadását, az unitus privilégiumok tiszteletben tartását, a külföldről jövő papok és kalugyerek (szerzetesek) távoltageését és a nyughatatlankodó ortodox papoknak és a köznyugalom más felforgatóinak („*tanquam publicae quietis turbatores*”) elfogatását rendelte el.⁸³ Ugyanekkor a dél-erdélyi román népnek nem volt más óhaja, mint az ortodox vallás szabad gyakorlata, melyet a hatóságok az unió érdekében minden eszközzel igyekeztek akadályozni.⁸⁴

A államhatalom különböző szerveit, kifejezetten az udvari szerveket is kifejezetten megzavarták a görög rítusú nem unitus metropolita húzásai a játszmában, akít az a távlati cél vezérelt, „*hogy a nevezett, a vallási ösz-*

⁷⁸ I. Tóth 75.; 198. old.

⁷⁹ MOL A108 2. csomó 362r-364 Báró Bartenstein előterjesztése 1762. szeptember 23. 362r.

⁸⁰ I. TÓTH 75.; 198. old.

⁸¹ „I. Lipót 1703. december 18-i decretuma elismeri Csernovics joghatóságát „per Hungariam, Dalmatiam, Liccum, Corbaviam, Transylvaniam, aliasque finitimas Partes et Provincias Nostras.” - EUK 261:1757. Idézi I. Tóth 190. old. és a jegyzetekben 396–397. old.

⁸² I. Tóth 145–146. old.

⁸³ EUK 320:1745 – idézi I. Tóth 146. old.

⁸⁴ I. Tóth 147. old.

töntől vakon vezetett népnél nagyon sokat jelentő joghatóságát Erdélyre is kiterjeszti.”⁸⁵

Pavle Nenadovics törekvéseit sajátos módon az is ösztönözte, hogy 1754-ben az uniós munkálatok az Erdéllyel közvetlenül határos Bihar megyében és a váradi egyházmegyében újból mozgásba lendültek, és a szerb érseknek meglehetősen nyomatékosan kellett az aradi görögkeleti püspököt a váradi egyházmegyében az egyházi joghatóság gyakorlásának beszüntetésére kényszerítenie. Ebből kifolyólag viszont mindenképpen félővé vált Erdélyben a rác klérus beavatkozása, amely Erdély szomszédságában már korábban is nagyon veszélyes volt, és a fejlemények folytán az 1750-60-as évek fordulóján azzal fenyegetett, hogy az unió szempontjából a lehető legveszélyesebb következményeket vonja maga után.⁸⁶

A Vissarion-féle vallási mozgalom, majd az 50-es évek folyamatos zavargásai során lelepleződött, hogy az erdélyi románság, nép és papság egész berendezkedése, lelki felépítése és életmegnyilvánulása lényegében a keleti kereszténység része maradt. Mikor aztán külső bátorításra a nép ortodox énjét kezdte erőszakos eszközökkel nyilvánítani, a felsőbbség nem a nép belsejében működő alapokat, hanem csak a kiváltó külső hatást vette észre és eszerint cselekedet: igyekezett ettől testileg-lelkileg elzárni. A katolikus állami vezetők – az 1750-es évek folyamatos zavara ellenére – még 1761-ben is megdöbbenve értesültek arról, hogy a nép még csak nem is tud róla a legtöbb helyen, hogy őt legfelül unitusnak tartják.⁸⁷ Az alapvető különbséget a keleti és a nyugati keresztény egyházi és vallási gondolkodás között a Habsburg- államhatalmi szervek is érzékelték. Ez a felismerés olyan megjegyzésekben tükröződik, mint a püspöki hatalomról, a tudatlan és durva egyháziakról és népről vagy a vak vallási ösztöntől vezetett görögkeleti népről szóló korábban látottak. Gróf Koller egy 1774-es előterjesztésében kifejtette, hogy Ófelsége kegyeskedjék a nem unitus hitű lakosokat pusztán a nevükben nem unitusoknak tekinteni. Hasonlóképpen ennek a népnek az unitus része éppen annyi tudomással bír a skizmáról, mint az unióról, mivel ez (a nép – „*es*”) a görög egyháziaktól bölcs megfontolás nélküli vak ösztön szerint függ, emiatt meghatározott szándék („*Rucksicht*”) nélkül vagy az unióra vagy a skizmára áll. Ennek a kijelentésnek az igazsága pedig sokszorosan bebizonyosodott a nagy-

⁸⁵ MOL A108 2. csomó 379r-385v Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. Tárgy: az Illír Deputáció erdélyi hatásköre 380v

⁸⁶ MOL A108 2. csomó 379r-385v Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. Tárgy: az Illír Deputáció erdélyi hatásköre 380v-381r

⁸⁷ I. Tóth 199. old. és a jegyzetekben 400. old.

váradai kerületbe (egyházmegyébe) kiküldött 1754-es vizsgálóbizottság, a Magyarországon található munkácsi és svídnici püspök, és Major fogarasi unitus püspök saját tapasztalatai alapján egyaránt.⁸⁸ Mindezt nemcsak két, eltérő fejlettségű kultúra, hanem két szemléletmód szembekerüléseként is értékelhetjük. Anélkül, hogy az érzelmek és megtapasztalások szerepét és erejét lebecsülnénk, alapvetően mégis elmondható, hogy a nyugati kereszténységben Aquinói Tamás óta előtérbe került az emberi ész, és megnőtt a hit keretein belül, de a formális logika szabályai szerint leírható és megérthető dogmák szerepe, mely folyamatot a reformáció, ellenreformáció/katolikus megújulás párharca csak tovább erősített. A nyugati kereszténységben tehát egy ember vallási identitását elsősorban az általa elsajátított és vallott hitbeli tanítások határozzák meg. Ezzel szemben a keleti kereszténységben, melyet története során gyakran fenyegetett külső, veszélyeztető tényező, és emiatt nem is mindig fejlődhetett zavartalanul saját belső logikája szerint, nem annyira a vallás racionális oldala, inkább a képekben, hasonlatokban való gondolkodás, a szertartásokba való érzelmi bevonódás elemei erősödtek meg. Mivel a görögkeleti vallású kultúrákban a kezdetektől fogva állam és egyház erőteljesen összefonódott, és valamennyi ortodox nép (különösen a Balkánon) története során elszenvedte államiságának valamilyen szintű sérelmét, ezen népek kialakuló nacionalizmusában különösen fontossá vált a vallás mint az azonosság tudat tényezője és a papság (egyház) mint az igaz vallás és szertartások egyetlen letéteményese és közvetítője. E tényezők miatt állt a római katolikus Habsburg-államhatalom olyan értetlenül és idegenül a görög szertartásúak által produkált vallási jelenségek előtt.

Az a vallási ellenállás, melyet a római katolikus és az unitus egyházi, valamint a Habsburg-államvezetés csak az „*egyre jobban elterjedő skizma nyavalyájá*”-nak nevezett, végül 1758 végén hozatott veszélyes erjedésbe. Az orosz császári udvarnál lévő akkori császári-királyi követ, gróf Esterházy Miklós még ennek az évnek a szeptemberében titkos jelentésében jelentette, hogy az orosz udvarnál is nem sokkal korábban kerültek elő Erdélyben és Magyarországon letelepedett ortodox hitsorsosaik vallási ügyei. A jelentés rendkívül kellemetlenül érintette a hétéves háború időszakában az orosz szövetségre utalt Habsburg-monarchiát, elbizonytalanították vezetőit,⁸⁹ és nyomában számos új megfontolás született. Ezen megfontolások nyomán Mária Terézia egy következő, 1759 áprilisában el-

rendelt miniszteriális konferencián elővetette ezt az ügyet, amelyet vallási tárgya és a fennforgó körülmények kivételesen fontossá tettek. Mind a Magyar Udvari Kancellária, mind az Illír Udvari Deputáció bevonatott ebbe a konferenciába. A magyar kancellár és többszörös országbíró („*mehrmalen Judex Curiae*”), gróf Pálffy Miklós által adott vélemény egyike volt az akkori tárgyalás legfontosabb tárgyainak. Pálffy először javaslatát egy külön, a metropolitától nem függő görög rítusú nem unitus püspök kinevezésére korlátozta, majd ezután Dionisius Novakovics budai püspököt hozta elő, mint egy szerény és a szükséges tulajdonságokkal rendelkező embert. Ennek a javaslatnak az elfogadása után Ófelsége megparancsolta gróf Pálffy-nak, hogy a nevezett budai püspököt hívja föl Bécsbe („*herauf*”), és ez a neki elkészített iratra 1759 júniusában meg is érkezett. Az ő idejövetele után Ófelsége méltóztatott von Ulfeld (sic!) gróf főudvarmesternek – mint aki az erdélyi ügyeket felsőbb betekintésre intézte – megparancsolni, hogy báró Bartenstein bevonásával nevezett Dionisius tudásáról, érzéseiről („*gemüths beschaffenheit*”) és magaviseletének („*betragungs art*”) egyéb vonatkozásairól előzetesen pontosan tájékozódjon, majd igazítsa el („*constituieren*”) őt. A legfelsőbb parancs és következményeképpen meginduló tárgyalások a budai püspökkel indították végül el azt az eseményt, ami majdnem a vallási unió teljes összeomlásával járt Erdélyben.⁹⁰

Báró Koller 1768-as előterjesztésében az Illír Udvari Deputáció iratai alapján írta le a fenti eseményt, és teljesen más tárgyalásokat és időpontokat ad meg, mint amelyeket I. Tóth Zoltán az Erdélyi Udvari Kancellária levéltára alapján feltárt. I. Tóth Zoltán szerint a hatóságok 1758 augusztusában kezdtek foglalkozni a görögkeletiek kérdésével, és október 13-án Mária Terézia elhatározta magát az exemptus (a karlócai metropolita joghatósága alól kivett) püspök kinevezésére, akinek személye Bartenstein és Kaunitz ajánlatára Novakovics Dénes budai szerb püspök lett volna. Az államkancellár a püspökkel kapcsolatban egy rendkívül fontos elvet is kimondott: az uralkodói kinevezés mellett szükséges, hogy a püspök fizetését a kincstárból húzza, így az államhatalom iránt lekötölezett legyen.⁹¹ Auersperg erdélyi gubernátor egy 1773-as és (akkor már) gróf Koller Ferenc egy 1774-es irata az erdélyi görögkeleti püspök kinevezésének újabb verziójaként ezt az eseményt nem az orosz befolyásnak, hanem az 1759-ben kezdődő Sophronius-féle⁹² vallási mozgalom (a belső állami iratok ki-

⁸⁸ MOL A98 7. csomó 214r-216v; 233v-237v Gróf Koller 1774. nov. 24-i notája. 235v

⁸⁹ Csak fél szeretném a Koller-féle 1768-as irat hasonló kifejezéseire hívní a figyelmet: a metropolita mesterkedései megzavarták, az orosz cári udvarból érkező jelentések elbizonytalanították a bécsi udvart.

⁹¹ I. Tóth 202. old.

⁹² Sophroniusról lásd alább.

fejezései szerint az „oláh nép” Sophronius-féle „*visszas izgalmai*”, „*zavargásai*”) kényszerítő hatásainak tulajdonították.⁹³ Az eseménysor fent leírt ellentmondásait (a későbbi iratok – mint később látni fogjuk – koncepciózus torzításai mellett) úgy lehet áthidalni, hogy a püspök kinevezéséről hozott döntést titkolni igyekezett, sőt azt nem is tekintették végleges, mértekkadó döntésnek, hiszen ellene még többen nyújthattak be tiltakozást.⁹⁴ Így viszont az exemptus püspök kinevezésének pusztá elhatározása még nem volt alkalmas az erdélyi felbolygatott viszonyok lecsendesítésére. Végül a Habsburg-államhatalom úgy akart segíteni a dolgokon, hogy 1759. július 13-án egy türelmi rendeletet bocsátottak ki, amelyben már kilátásba helyezték az ortodox püspököt, és azok számára, akik a kihirdetés időpontjáig elszakadtak az uniótól, türelmet hirdettek, de olyan feltételek mellett, amelyek nem voltak valami kedvezőek az ortodoxokra nézve, mert például minden azelőtt unitus kézen levő templomot vissza kellett volna adni. A rendeletet a nép félreértette, és azt hitte, hogy a jövőben is szabadon diszuniálhat. Ezt a félreértést egy második kihirdetés sem tudta eloszlatni, s így az edictum nemhogy lecsendesítette volna, ellenkezőleg, még jobban felkavarta a kedélyeket, a templomfoglalások és erőszakoskodások az unitusokkal szemben napról napra megisméltődtek. Az ortodoxok megörlöngve az eljövendő püspök hírének, komoly előkészületeket tettek méltó fogadására, és gyűléseket kezdtek tartani, a Guberniumnak pedig fött a feje, hogy mit cselekedjék a zavargókkal szemben karhatalom nélkül. Az elégedetlen ortodoxok élére ekkor állt egy minden addigi izgatónál veszedelmesebb ember. Egy Stan Popovici nevű, de a szerzetességben Sophronius nevet viselő kalugyer.⁹⁵ Őt – saját állításai alapján – általában Nenadovich érsek küldöttjének tartották.⁹⁶ Az udvar vezető körei pedig a metropolitát felforgatónak tartották, aki túlzott gögből és önzésből a tőle nem függő ortodox püspök kinevezése hallatán újult erővel akarta vélt egyházi jogha-

⁹³ MOL F36 56r-57v Auersperg 1774. jan. 31-i Bécsben keletkezett irata. Tárgy: Gróf Koller véleménye. A Cyrillovich nem unitus püspök számára odaitéendő budai püspökség, nyugdíjának kérdése és Erdélyből történő eltávolításának haszna az ottani unióra nézve 57r-v; MOL A98 7. csomó 218r-223v Az Illír Deputáció elnökének 1774. okt. 1-jei véleménye („Wohlmeynung”) 220v-221r.

⁹⁴ Pl. lásd a katolikus státus 1759. október. 7-i („*ut membra Capite destituta pedetentim langvescant, et collabantur*”) EK 41: 1760). I. Tóth 401. old. vagy Bajtay püspök 1761-es tiltakozását egy ortodox püspök kinevezése ellen („... daß Batay die Anstellung eines nicht unirten Bischoffs so ansiehet, als ob darmit die Aufrechterhaltung der Union in Siebenbürgen nicht bestehen könnte.” - MOL A108 2. csomó 352r-353v Bárány Bartenstein 1761. jún. 4-i véleménye.

⁹⁵ A görögkeletiek türelmi rendeletére I. Tóth 203-204. old. – hivatkozással az EUK 292:1759. Előzményeire nézve: EUK 253: 1759. Az egyéb eseményekre ugyanott hivatkozással az EUK 41:1760 (1759. szept. 21.) és az EUK 362: 1759-re.

⁹⁶ Sophronius magát a karlócai szent szinódus vikáriusának nevezte. I. Tóth 204. old.

tóságát Erdélyre is kiterjeszteni. A későbbi és pontatlan értékelés szerint a ravasz Sophronius keltette azokat az első visszas izgalmat, amelyekbe a nép került. És a más közigazgatási vonalon („*in Linea Politica*”) foganatosított intézkedésekkel együtt ekkor már egyértelműen egy exempt püspök kinevezése látszott a leghatékonyabb eszköznek arra nézve, hogy a vallási zavarok baját („*Unflug*”) és az ebből származó aggasztó és visszas következményeket kezelni lehessen.⁹⁷ Gróf Koller egy 1774-es előterjesztése szerint az első skizmatikus exempt püspök Erdélybe való kinevezésekor az udvar a divide et impera elvet Nenadovich metropolita arcátlanságának mértéke szerint alkalmazta (ahogy ő egyházi joghatóságát Erdélyre is kiterjeszteni akarta).⁹⁸

A „divide et impera” elv alkalmazását a szöveggörnyezet alapján az alábbi módon kell értelmeznünk. Az erdélyi exempt nem unitus püspök kinevezésével Erdélyben az egyházi hatalommegosztás nyomán egy a karlócaiktól eltérő ortodox érdek keletkezett, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy vissza lehessen verni Nenadovich metropolita mesterkedéseit, és ezáltal az uralkodói hatalom befolyása alá vonja az eseményeket.

Itt szeretném megjegyezni, hogy az erdélyi görögkeletiek alkotmánya négy tényező sajátos keverékének tekinthető:

1) Az oroszok felé tett diplomáciai gesztusnak.

2) A Nenadovich metropolita arcátlanságának megtorlására alkalmazott divide et impera elvnek, amely egy a metropolitától eltérő egyházi érdeket hozott létre Erdélyben.

3) Az erdélyi román nép keleti típusú, „nyugtalanságra hajlamos” lelki alkatának, amelyet a tartomány békéje és az államérdek miatt a bécsi sem hagyhatott figyelmen kívül. És végül

4) az állami szervek által az uralkodónő szándékai szerint kiadott szabályozásoknak.

Ez utóbbinál álljunk meg egy pillanatra. A korábbiaknál már láttuk, hogy Novakovich püspök konstituálását udvari főtisztviselők végezték el. De még a korszak végén, 1777-ben is, amikor az udvar erdélyi ortodox püspök nemlétében átmenetileg szabályozza az erdélyi papszentelés kérdését, az alábbi mondat kerül papírra: „...*a nem unitus budai püspöknek*

⁹⁷ MOL A98 7. csomó 218r-223v Az Illír Deputáció elnökének 1774. okt. 1-jei véleménye („Wohlmeynung”) 220v-221r.

⁹⁸ MOL A98 7. csomó 214r-216v; 233v-237v Gróf Koller 1774. nov. 24-i notája 235r. Megjegyzendő, hogy a divide et impera elv Koller elődjének báró Bartensteinnek a kifejezése volt, aki I. Tóth Zoltán szerint az 1758. július 19-i miniszteriális konferencián ez alapján ajánlotta egy külön erdélyi román metropolita kinevezését, versenytársul a karlócainak. - I. Tóth 202. old.

... mindenkor ahhoz az alkotmányhoz kell alkalmazkodnia, amelyet a köz-igazgatás alkot meg.”⁹⁹

A Sophronius-féle mozgalom aggasztó és visszás következményeiről egy unitus esperes egy egyházi könyvbe azt jegyezte föl: „Mikor egész Erdély országa elszakadt a szent uniótól, 1760-ik esztendő volt”.¹⁰⁰ Sajátos módon az elemi erővel kitörő vallási mozgalom elhalasztotta a budai szerb püspök kibocsátását Erdélybe és ottani beiktatását.¹⁰¹

Mária Terézia két bizalmasának, báró Kollernek és báró Brukenthalnak a véleménye egybeesik azzal, hogy az 1760–70-es évek vallási uniós politikája a bekövetkezett nagy változások miatt a korábbiaktól teljesen eltér. Báró Koller a nagy változások időszakát 1759–61-re teszi. Szavai szerint: „... jöllehet az erdélyi unitusok számos év óta léteznek, azok a szervek és miniszterek is, akik az erdélyi ügyeket korábban intézték, a többihez hasonlóan ebben az ügyben is minden előrelátással és érett megfontolással minden előforduló („beykommende”) körülményre és tárgyra tekintettel jártak el, ámde az Erdélyben található nem unitusok sokkal inkább megsokasodni mutatózó száma, ott egy saját püspök kinevezése, az előbb érintett, néhány évvel ezelőtti, a skizma terjedése érdekében keltett visszás igazgatások ... ennek a dolognak jelenleg egy egész más alakot adnak.”¹⁰²

Amikor az uniós politika megismeréséről volt szó, báró Brukenthal (1771 végén) 1743-tól javasolta a történeti összefüggések vizsgálatát,¹⁰³ de az unitus vagy skizmatikus görögökkel kapcsolatos szabályt, az általános érvényű rendeleteket („Generale”, „Normativum”), illetve a főtárgyakról („Haupt Gegenstand”) be kért jelentéseket 1760-tól javasolja összefoglaltatni.¹⁰⁴ Az uralkodónó szász bizalmasa nagy jelentőséget tulajdonít báró Buccow 1761-es megbízásának,¹⁰⁵ aki az unió ügyének („Unions Ges-

⁹⁹ „... den nicht unirten Ofner Bischöfen ... sich nach jener Verfassung, die ex parte politica jeweilig getroffen werden wird, geachtet werden solle.”

¹⁰⁰ I. Tóth 401. old.

¹⁰¹ MOL A108 2. csomó 379r-385v Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. Tárgy: az Illír Deputáció erdélyi hatásköre 383r.

¹⁰² MOL A108 2. csomó 379r-385v Báró Koller 1768. március 29-i előterjesztése az Illír Udvari Deputáció és az Erdélyi Udvari Kancellária koncertációjáról. Tárgy: az Illír Deputáció erdélyi hatásköre 385 r-v.

¹⁰³ MOL A 108 20. csomó 156r-165v Báró Brukenthal névtelen irata az erdélyi uniós ügyekről (1771 legvégén). Tárgy: az erdélyi uniós munkálatok 163r; 164v.

¹⁰⁴ MOL A 108 20. csomó 156r-165v Báró Brukenthal névtelen irata az erdélyi uniós ügyekről (1771 legvégén). Tárgy: az erdélyi uniós munkálatok 162r.

¹⁰⁵ Brukenthal a uralkodói megbízást iratában (1761 helyett tévesen) még az 1760-as éveknek tulajdonítja. Ennek oka valószínűleg az, hogy a vallásügyi (és egyéb) akták rendezetlensége miatt a kérdéses iratot az 1765-ben meginduló rendszerezés és lajstromozás során még 1760-as iktatózámmal látták el. Lásd később az EUK 125:1760-as jelzetet.

chäft”) főfelügyeletét, előrevitelét („Einleitung”),¹⁰⁶ illetve a skizmatikusok elkülönítését kapta feladatul, mely feladat végrehajtására a főhadparancsnok egy külön („eigene”) bizottságot állított fel.¹⁰⁷ Még 1770-ben pedig, amikor az Illír Udvari Bizottság az uralkodónő és az Allamtanácsn keresztül a vallási unióval kapcsolatos akták közlését kérte, Brukenthal (aki 1765-től a kancelláriai levéltár rendezője volt) Horváth Ferenc kancelláriai tanácsos, regisztrátor és taxator segítségével két jegyzékbe foglalja az aktákat, az uniós politikán belüli határt 1762 első és második fele között húzta meg.¹⁰⁸ Brukenthal szerint ugyanis Buccow tábornoknál az is előfordult, hogy egynémely pontban maga hagyta figyelmen kívül saját, már korábban elfogadott javaslatának végrehajtását. Különösen amikor egyrésről számos körülmény megváltozott, miután 1762-ben azt javasolta, hogy a reguláris regimentek regrutáit kizárólag („bloß”) a skizmatikus oláhokból állítsák ki, a határőrségbe („zur Gränz Militz”) viszont kizárólag unitus oláhokat vegyenek föl. Másrésről pedig azért kényszerült erre, mivel a határőrség felállítása közben számos szökés adódott, és nem mindig volt tanácsos ezt az ügyet (vagyis a korábban elfogadottak végrehajtását) teljes pontossággal és komolysággal szorgalmazni („betreiben”).¹⁰⁹ A rendkívüli tárgy- és anyagismerettel rendelkező Kollert és Brukenthalt követve tehát az 1760–62 közötti időszak történetét egy sajátos átmeneti időszakként külön fejezetben szeretném tárgyalni.

A Sophronius nevével összefonódó lázadás futótűzként terjedt, az unió műve nagy hirtelenséggel összeomlott és megsemmisülni látszott.¹¹⁰ Az állami szervek fékezni próbálták a mozgalmat, türelmi rendeleteket adtak ki. 1760 márciusában a helypátensben („Specificatio locorum”, „Loca Paten”) igyekeztek meghatározni azokat a helyeket, ahol a nem unitusok hitüket gyakorolhatták.¹¹¹ Aron püspök Balázsfalván nem érezhette magát biztonságban és hosszabb időre Szebenbe volt kénytelen menekülni. És

¹⁰⁶ Megjegyzendő, hogy az „Einleitung” német kifejezésnek mindenképpen van egy olyan mellékjelentése, ami valami új kezdetre utal.

¹⁰⁷ MOL A 108 20. csomó 156r-165v Báró Brukenthal névtelen irata az erdélyi uniós ügyekről (1771 legvégén). 156r.

¹⁰⁸ MOL A 108 20. csomó 156r-165v Báró Brukenthal névtelen irata az erdélyi uniós ügyekről (1771 legvégén). 157v; EUK 1771:1528 Az uniós ügyben 1762 óta keletkezett akták kimutatása; Az Illír Deputációval 1771. március 2-án közölt (uniós) akták kimutatása.

¹⁰⁹ MOL A 108 20. csomó 156r-165v Báró Brukenthal névtelen irata az erdélyi uniós ügyekről (1771 legvégén). Tárgy: az erdélyi uniós munkálatok 157r-v.

¹¹⁰ Tisztelettel adózom itt I. Tóth Zoltán előtt, akinek munkáját legnagyobb részt szó szerint átvéve írhattam meg az 1760–62-es éveknek ezt a rövid összefoglalóját. Amely állítás helyét külön nem jelzem, annak forrása I. Tóth 204–209. old.; 227. oldalain található.

¹¹¹ EUK 125:1760 Ulfeld gróf 1761. március 4-i jelentése A. B. C. D mellékletekkel. Helyek kimutatása, a helyekkel kapcsolatos pátensről való megjegyzések.

a helyzet a következő (1761.) évben csak súlyosbodott. Sophronius mind merészebb lett, valóságos kiskirályként viselkedett, különösen Móc földön. Tavasszal bejárta Fogaras vidékét és a Szászföld egy részét is. Levezetésbe és tárgyalásba bocsátkozott a hatóságokkal, foglyok kiszabadítását követelte és érte el, gyűléseket tartott, de a tömeget nem igyekezett különösebb kilengésekre ingerelni. Az általa tartott két nagyobb, zalatnai és gyulafehérvári gyűlésen (zsinaton) a mozgalom foglyainak kiszabadítása és a püspökségnek a karlócai metropolita fősége alatti betöltése mellett csupa vallásos tárgyról volt szó. A lázadásnak tisztán vallásos jellege volt, alig fedezhető fel benne társadalmi vagy gazdasági vonatkozás, nemzetiségi is csak egy fenyegetés erejéig, hogy ha a kéréseiket nem hajtánák végre, akkor a népek békéje Erdélyben meg fog zavarodni. A kapcsolatot Karlóccal fenntartották és I. Tóth Zoltán szerint úgy látszik, irányítást is kaphattak onnan. Végül a miniszteriális konferencia elhatározta ennek az elfajult kérdésnek megoldását.

Kmet', Miroslav – Gombos János

„Fellelt összefüggések”.

Mítoszok és sztereotípiák a dél-alföldi szlovákság kulturális megnyilvánulásaiban¹

'Connections found'. Myths and stereotypes appearing in the cultural manifestations of the Slovaks in the Southern part of the Great Plain in Hungary

The Slovaks of the Southern part of the Hungarian Great Plain have gained collective self-consciousness through their religion. Since their majority belonged to the Lutheran Church, in the case of more of their 2/3 can be considered to have Slovak – Lutheran double identity.

„Fellelt összefüggések” címet adta publikációjának Ondrej Štefanko író és a romániai szlovákok képviselője, amelyben reflektált a Romániában élő szlovák kisebbség múltjára annak kultúrtörténeti megnyilvánulásaiban, és konfrontálta a jelenkori kulturális megnyilvánulásokkal, hogy megnevezze, illetve megerősítse saját kisebbségi közössége identitástudatának történelmi összefüggéseit. Az Alföld szlovák betelepülőkkel (elsősorban a közép-szlovákiai régióból) népesült be a 17-18. század fordulóján, a török kiűzését követően. Dél-alföldi szlovákok alatt azokat a szlovák közösségeket (településeket, falvakat, mezővárosokat) értjük, amelyek a 18., illetve némelyek a 19. század folyamán keletkeztek a Budapest–Miskolc–Sátoraljaújhely alkotta képzeletbeli vonaltól délre, de elsősorban az ún. békés-csanádi területen, a Bácskában, a Szerémségben és a Bánátban. Legsűrűbben az alföldi szlovákság koncentrált Békés megyében, ahol a 20. század elején még egyharmadát alkották az etnikailag tarka képet mutató lakosságnak, és ahol az ő regionális központjuk – Békéscsaba – az 1910. évi népszámlálás tanúsága szerint Magyarország legnagyobb szlovákok lakta városa volt.²

¹ „A történelmi specifikumok elemzése a közép-szlovák régióban” c. projekt részeként a VEGA 1/4549/07 sz. támogatásával született.

² Békés megyében éltek nagyobb számban (vagyis néhány településen többséget alkotva) magyarok, szlovákok, németek és románok, kisebb számban (néhány helyen mint kisebbség) szerbek, ruszinok, zsidók, cigányok és örmények.